

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2022.5.16>

МАНДЗИК П. І.

**АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДОСТУПНОСТІ
ТА НЕЗАЛЕЖНОСТІ ПРАВОСУДДЯ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ
ТА ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ****ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF THE AVAILABILITY
AND INDEPENDENCE OF JUSTICE: PROBLEMATIC ISSUES
AND WAYS OF IMPROVEMENT**

Актуальність статті полягає в тому, що протягом останніх 30 років незалежності України судочинство пройшло тернистий шлях розвитку та вдосконалення, який триває і досі. Однак, незважаючи на пройдений шлях та принципові позитивні нововведення (як то адміністративне судочинство, довічне призначення суддів, запровадження елементів електронного судочинства, тощо) правосуддя в Україні, на думку більшості її жителів та європейських іноземних партнерів, залишається недостатньо розвинутим, незалежним та безстороннім. Крім того, євроінтеграційні процеси, що відбуваються в Україні, в тому числі в частині реформування системи правосуддя, обумовлюють необхідність приведення національної системи правосуддя у відповідність до міжнародних стандартів. У статті досліджуються проблемні питання удосконалення доступності та незалежності правосуддя в Україні як основоположних засад його функціонування. Досліджено основні міжнародні стандарти у сфері забезпечення доступності та незалежності правосуддя. Виокремлено проблемні питання реалізації таких засад правосуддя як його доступність та незалежність в Україні. Запропоновано шляхи вирішення проблемних питань та удосконалення адміністративно-правового регулювання доступності та незалежності правосуддя в Україні. В сучасних умовах в Україні цілком слушно запровадити механізм захисту судової влади від поширення недостовірної інформації про неї шляхом як юридичної відповідальності, так і поширення практики моральної відповідальності (самостійне спростування, надання можливості відповіді судовій владі, тощо) за необгрунтовані звинувачення в корупції як системи правосуддя як такої, так і окремих суддів. Зроблено висновок, що національна система правосуддя продовжує свій тернистий шлях розвитку та вдосконалення. Відповідність національної системи правосуддя міжнародним стандартам у цій сфері повинна проявлятися не лише у нормативній, але й і практичній площині. Поряд з цим, проблемні питання доступу до правосуддя та його незалежності в Україні з урахуванням вимог міжнародних стандартів є складовою частиною більш широкого спектру функціонування національної системи правосуддя. Удосконалення адміністративно-правового регулювання доступності та незалежності правосуддя вимагає не лише відповідних заходів у нормативній площині, але й у практичній діяльності українських судів.

Ключові слова: правосуддя, незалежність правосуддя, доступ до правосуддя, міжнародні стандарти.

The relevance of the article lies in the fact that during the last 30 years of Ukraine's independence, the judiciary has gone through a thorny path of development and improvement, which continues to this day. However, despite the progress made and fundamental positive innovations (such as administrative justice, lifelong appointment of judges, introduction of elements of electronic justice, etc.), justice in Ukraine, according

to the majority of its residents and European foreign partners, remains insufficiently developed, independent and impartial. In addition, the European integration processes taking place in Ukraine, including in the part of reforming the justice system, determine the need to bring the national justice system into compliance with international standards. The article examines problematic issues of improving the accessibility and independence of justice in Ukraine as the fundamental principles of its functioning. The main international standards in the field of ensuring accessibility and independence of justice have been studied. Problematic issues of the implementation of such principles of justice as its availability and independence in Ukraine are singled out. Ways of solving problematic issues and improving the administrative and legal regulation of accessibility and independence of justice in Ukraine are proposed. In modern conditions in Ukraine, it is quite appropriate to introduce a mechanism to protect the judiciary from the spread of inaccurate information about it by means of both legal responsibility and the spread of the practice of moral responsibility (independent refutation, giving the opportunity to respond to the judiciary, etc.) for unfounded accusations of corruption as a justice system as such and individual judges. It was concluded that the national justice system continues its thorny path of development and improvement. Compliance of the national justice system with international standards in this area should be manifested not only in the normative, but also in the practical plane. Along with this, problematic issues of access to justice and its independence in Ukraine, taking into account the requirements of international standards, are a component of a wider spectrum of functioning of the national justice system. Improvement of the administrative and legal regulation of the accessibility and independence of justice requires not only appropriate measures in the regulatory sphere, but also in the practical activity of Ukrainian courts.

Key words: *justice, independence of justice, access to justice, international standards.*

Актуальність теми Протягом останніх 30 років незалежності України судочинство пройшло тернистий шлях розвитку та вдосконалення, який триває і досі. Однак, незважаючи на пройдений шлях та принципові позитивні нововведення (як то адміністративне судочинство, довічне призначення суддів, запровадження елементів електронного судочинства, тощо) правосуддя в Україні, на думку більшості її жителів та європейських іноземних партнерів, залишається недостатньо розвинутим, незалежним та безстороннім.

Крім того, євроінтеграційні процеси, що відбуваються в Україні, в тому числі в частині реформування системи правосуддя, обумовлюють необхідність приведення національної системи правосуддя у відповідність до міжнародних стандартів. Більш того, згідно з результатами соціологічного опитування, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Льва Кучеріва разом із соціологічною службою Центру Разумкова, станом на серпень 2022 року судова система відноситься до тих державних інституцій, якій населення довіряє найменше. [1]. Дана недовіра обумовлена різноманітними чинниками, в тому числі із наявністю окремих проблемних питань у доступі до правосуддя та його незалежності. Відтак, питання удосконалення доступу до правосуддя та його незалежності в Україні залишаються важливою складовою як державної політики, так і наукового пошуку та є необхідним для реалізації євроінтеграційних прагнень Української держави.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. З огляду на актуальність теми дослідження чимало вітчизняних науковців в різні періоди торкалися концептуальних питань розвитку національної системи правосуддя, зокрема, В.М. Баймуратов, В.Д. Бринцев, І.А. Войтюк, Т.С. Демченко, С.В. Ківалов, І.В. Кравчук, Р.О. Куйбіда, І.І. Лукаш, Л.А. Луць, В.Т. Маляренко, Г.О. Мурашин, І.В. Назаров, С.В. Шевчук, К.В. Ященко та інші.

Крім того, питання стратегії розвитку (удосконалення системи правосуддя та судоустрою, статус суддів) неодноразово були предметами стратегічних декларативних документів органів публічної влади.

Наприклад, на сьогодні Указом Президента України від 11.06.2021 року № 231/2021 затверджена Стратегія розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки, яка визначає пріоритетні напрямки та заходи удосконалення законодавства у сфері інститутів правосуддя, а також впровадження невідкладних заходів для забезпечення позитивних змін у діяльності відповідних правових інститутів [2].

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи міжнародні стандарти у сфері правосуддя цілком логічно їх класифікувати. Так, Бринцев В.Д. поділяє їх на два види: комплексні

стандарти, що закріплюють правила розгляду судових справ і загальні принципи (справедливість, неупередженість, публічність, відкритість, рівність всіх перед законом (судом) тощо); та стандарти (принципи) побудови системи судових органів (самостійність суду, незалежність суддів, єдність судової системи, доступність структур судової влади для всіх верств населення) [3, с. 36–37].

Загальна декларація прав людини встановлює, що кожна людина має право на ефективне поновлення у правах компетентним національним судом в разі порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом. Для визначення прав та обов'язків і для встановлення обґрунтованості пред'явленого їй кримінального обвинувачення людина має право на основі повної рівності на те, щоб її справа була розглянута прилюдно і з додержанням усіх вимог справедливості незалежним і безстороннім судом [4].

У ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права 1966 року вказано, що кожен має право при розгляді будь-якого кримінального обвинувачення, пред'явленого йому, або при визначенні його прав та обов'язків у будь-якому цивільному процесі на справедливий і публічний розгляд справи компетентним, незалежним і безстороннім судом, створеним на підставі закону [5].

О.М. Овчаренко, досліджуючи зміст доступності правосуддя, зазначав, що дана категорія розкривається через сукупність правових (інституційних та процесуальних), соціальних та економічних елементів. До інституційних елементів відносяться: територіальна наближеність суду; відкритість інформації про суд; універсальність юрисдикції суду; компетентність суду; стабільність судової системи. До процесуальних елементів він відносить: розумний строк розгляду справи; простоту судового процесу; доступ до судового рішення; належне виконання судового рішення. У свою чергу, соціальними елементами доступу до правосуддя є: потреба у вирішенні правових конфліктів; рівень розвитку правосвідомості суспільства в цілому й окремих громадян; рівень правосвідомості суддів; а економічними – витрати держави на фінансування судової влади; витрати сторін та інших учасників справи; витрати держави на забезпечення доступу до суду найбідніших верств населення [6, с. 74].

Так, Україна за роки незалежності здійснила значний поступ в питанні належного забезпечення доступу фізичних та юридичних осіб до правосуддя як такого, було поширено компетенцію судів на всі правові спори, запроваджено безоплатну правову допомогу, встановлено процесуальні строки розгляду судових справ та кримінального переслідування, відкрито доступ до судових рішень і т.д. Однак, сучасні виклики як у сфері інформаційних технологій, так і національної безпеки вимагають від держави вжиття нових зусиль для належного забезпечення доступу до правосуддя.

Комітет Міністрів Ради Європи у своїй Рекомендації № R (81) 7 державам-членам щодо заходів, що полегшують доступ до правосуддя від 14 травня 1981 року вказав, зокрема, на такі принципи поліпшення доступу до правосуддя:

- 1) інформування громадськості, тобто інформування про місцезнаходження та компетенцію судів, порядок звернення до суду;
- 2) спрощення, що передбачає заохочення сторін до примирення, можливість у певних випадках самопредставництва особи в суді без обов'язкового залучення професійного адвоката, простий характер процесуальних дій, зрозумілі мова судочинства та судові рішення, обмежена кількість експертів у судовому процесі;
- 3) прискорення провадження, що полягає у коротких термінах винесення судом рішення, скасування зайвих та непотрібних процедур та формальностей, спрощення порядку розгляду неопротестованих або незаперечних позовних вимог, можливість початку виконання рішення, яке ще не набрало законної сили;
- 4) судові витрати, що передбачає їх розумний розмір, наявність контролю за гонорарами адвокатів та експертів;
- 5) особливі процедури розгляду малозначних та сімейних справ [7].

Сьогодні в епоху інформаційного суспільства саме цифрові технології можуть відіграти визначальну роль у забезпеченні доступу до правосуддя у всіх його елементах. Так, електронне правосуддя зазвичай визначають як нормативно-встановлений порядок діяльності судів з розгляду і вирішення справ, заснований на використанні інформаційно-комунікаційних технологій в процесі підготовки і здійснення судочинства, спрямований на прискорення судових процедур, підвищення їх відкритості, а також забезпечення за допомогою спеціальних інформаційних засобів рівного і повного доступу всіх громадян до інформації про діяльність судів і правосуддя.

Основною метою електронного правосуддя є підвищення ефективності судової системи та якості правосуддя, досягнення максимальної ефективності судочинства в цілому [8, с. 93–94].

Слід погодитися з думкою, що впровадження інформаційних технологій в процес судочинства є вимогою сьогодення, оскільки такі технології допомагають наблизити суд до людей, забезпечити їх прозору діяльність та гарантувати полегшений доступ до правосуддя [9, с. 496].

Електронне судочинство має забезпечувати: відкриття провадження за допомогою електронних засобів; здійснення подальших процесуальних дій у межах провадження у середовищі електронного документообігу; одержання відомостей про хід справи, шляхом доступу до судової інформаційної системи; одержання інформації про результати провадження в електронній формі [10].

Україна на цьому шляху пройшла значний шлях, зокрема, впроваджено підсистему «Електронний Суд» з можливістю подання процесуальних документів (в тому числі позовних заяв) у цивільному, господарському та адміністративному судочинствах в електронному вигляді з накладанням кваліфікованого електронного підпису. Однак, саме судове провадження здійснюється у паперовому вигляді в тому числі шляхом друку судом відповідних заяв.

Поряд з цим, було б цілком логічно та послідовно запровадити можливість здійснення судового провадження виключно в електронній формі від подання відповідної заяви до винесення кінцевого рішення виключно в електронній формі на підставі письмових доказів в електронній формі (скан-копій) та, відповідно, електронних доказів. Зазначене потребує лише зміни наявного програмного забезпечення та внесення окремих змін в процесуальне законодавство в частині присутності учасників справи у залі судового засідання.

У свою чергу, французькі вчені А. Гарапун та Ж. Лессіг застерігають, що інформаційні технології у правосудді можуть десакаралізувати (позбавити своєрідного символізму) процес здійснення правосуддя як такий, обмежити людський фактор при ухваленні рішення [11, с. 92].

Також слід додати, що полегшення доступу до правосуддя не повинно відбуватися за рахунок неупередженості, безсторонності чи незалежності суддів. Електронне судочинство, на нашу думку, повинне бути спрямоване не лише на полегшення доступу до правосуддя для учасників, але й на полегшення реалізації принципів правосуддя самими суддями.

У зв'язку з цим, при впровадженні інформаційних технологій в процес судочинства необхідно враховувати таке: вказані технології повинні бути інструментом, який покращує управлінську діяльність судових установ, полегшує доступ до правосуддя та позитивно впливає на неупередженість, незалежність судді, справедливості та розумні терміни розгляду справи; наявність альтернативних (традиційних) засобів доступу до правосуддя (інформаційні стенди, можливість паралельного подання учасниками справи документів у паперовій формі, тощо); наявність альтернативних способів здійснення правосуддя у разі неполадок відповідних програм та пристроїв (що особливо актуально в умовах збройної агресії російської федерації проти України); наявність належного кіберзахисту таких систем та пристроїв; управління даною сферою має відноситись до компетенції органу суддівського самоврядування та має гарантувати участь суддів у ньому; можливість для суддів наполягати на явці учасників справи у судовому засіданні за наявності такої правової необхідності.

Зазначені позиції цілком узгоджуються з Висновком № 14 (2011) Консультативної ради європейських суддів щодо правосуддя та інформаційних технологій, прийнятого 7–9 листопада 2011 року [12].

Слід зазначити, що реальна, а не декларативна, незалежність судової влади є важливою особливістю здорового демократичного суспільства та правової держави. Незалежність суду повинна бути не правом чи привілеєм, а необхідною гарантією для забезпечення права на справедливий суд та реалізації принципу верховенства права.

Питання незалежності судової влади як однієї з фундаментальних засад правосуддя завжди є актуальним предметом наукового пошуку. До цих питань зверталися та звертаються багато вітчизняних та зарубіжних вчених. Так само питання незалежності судової влади активно вирішуються і в практичній площині, в тому числі нормативній.

Слід відзначити, що сучасна Українська держава також пройшла тернистий шлях від підпорядкованості суддів у процесі здійснення правосуддя вищестоящим інстанціям та органам до їх законодавчо закріпленої незалежності від всіх органів, в тому числі і суддівських.

Так, згідно із ст. 126 Конституції України суддя обіймає посаду безстроково. Незалежність і недоторканність судді гарантуються Конституцією і законами України, вплив на суддю у будь-який спосіб забороняється. Крім того, суддю не може бути затримано або утримувано під вартою чи арештом до винесення обвинувального вироку судом без згоди Вищої ради правосуддя за

винятком затримання судді під час або відразу ж після вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину. Також, Основний Закон встановлює, що суддю не може бути притягнуто до відповідальності за ухвалені ним судові рішення, за винятком вчинення злочину або дисциплінарного проступку. Конституція України також встановлює вичерпний перелік підстав звільнення та припинення повноважень судді. Окрім того, держава забезпечує особисту безпеку судді та членів його сім'ї [13].

Основні принципи незалежності судових органів, схвалені Генеральною Асамблеєю ООН від 29 листопада та 13 грудня 1985 року, передбачають, що: незалежність судових органів повинна гарантуватися державою і закріплюватися в конституції або законах країни; судові органи вирішують передані їм справи без будь-яких обмежень, неправомірного впливу, спонуки, тиску, погроз або втручання; судові рішення, винесені суддями, не підлягають перегляду, окрім судового перегляду; судді повинні завжди поводитись таким чином, щоб забезпечити повагу до своєї посади і зберегти неупередженість і незалежність судових органів та можуть організовувати асоціації чи інші організації для захисту своїх інтересів; особи, відібрані для судових посад, повинні мати високі моральні якості і здібності, а також відповідну кваліфікацію в галузі права; термін повноважень суддів, їх незалежність, безпека, відповідна винагорода, умови служби, пенсії і вік виходу на пенсію повинні належним чином гарантуватися законом; розподіл справ між суддями в судах, до яких вони належать, є внутрішньою справою судової адміністрації; судді зобов'язані зберігати професійну таємницю, їх не можна примушувати давати свідчення з таких питань; суддям можуть користуватися особистим імунітетом від судового переслідування за фінансову шкоду, спричинену в результаті хибних дій чи упущень, які мали місце при здійсненні ними своїх судових функцій; судді можуть бути тимчасово усунуті від посади або звільнені тільки з причин їх нездатності виконувати свої обов'язки чи поведінки, невідповідної до посади, яку вони займають; рішення про дисциплінарне покарання, усунення від посади чи звільнення повинні бути предметом незалежної перевірки [14].

Незважаючи на реальне втілення зазначених аспектів незалежності судової влади як в законодавстві, так і в практичну діяльність в Україні все ж таки наявні проблемні питання в частині гарантій цих принципів.

Слід почати з того, що фінансове забезпечення суддів та належне організаційно-матеріальне забезпечення судових установ є фундаментом незалежності судової влади. Суддя, як і судова установа, не повинні «ходити з простягнутою рукою» або ж здійснювати свої повноваження на безоплатній основі. Високий рівень суддівської винагороди є запорукою зменшення корупційних спокус з метою отримання неправомірної вигоди за порушення принципів правосуддя.

Так, згідно із ст. 135 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» базовий посадовий оклад (без надбавок та регіональних коефіцієнтів) судді місцевого суду складає 30 прожиткових мінімумів для працездатних осіб, розмір якого встановлено на 1 січня календарного року; судді апеляційного суду, вищого спеціалізованого суду – 50 прожиткових мінімумів, судді Верховного Суду – 75 прожиткових мінімумів для працездатних осіб, розмір якого встановлено на 1 січня календарного року [15].

Поряд з цим, як вбачається із ст. 7 Закону України «Про Державний бюджет України на 2022 рік» незважаючи на те, що установлений у 2022 році прожитковий мінімум для працездатних осіб з 01 січня 2022 року становить 2481 гривень, його розмір, який застосовується для визначення базового посадового окладу суддів, становить лише 2102 гривні [16]. Даною нормою законодавець по суті порушує незалежність суду, оскільки нівелює гарантію фінансового забезпечення суддів, яка суперечить змісту та суті ст. 135 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», оскільки фактично зменшує суддівську винагороду шляхом застосування специфічної законодавчої техніки правового регулювання правовідносин в одній сфері (статус суддів) нормативним актом в іншій сфері (бюджетні правовідносини).

Конституційний Суд України у своєму Рішенні від 01.12.2004 року № 19-рп/2004 зазначав, що зниження рівня гарантій незалежності суддів опосередковано може призвести до обмеження можливостей реалізації права на судовий захист; не допускається зниження рівня гарантій незалежності і недоторканності суддів в разі прийняття нових законів або внесення змін до чинних законів [17].

Крім того, за словами т.в.о. Голови Державної судової адміністрації України О. Сальнікова завдяки спільним зусиллям народних депутатів України, представників органів та установ судової влади ситуація із фінансуванням судів поліпшується, проте залишається чимало питань, що потребують свого подальшого вирішення, пов'язаних із хронічним недофінансуванням судової

влади [18]. Необхідність «спільних зусиль» законодавчої та судової гілки влади для належного організаційно-матеріального забезпечення судової влади свідчить про залежність судової влади є тривожним сигналом для незалежності правосуддя, в тому числі фінансової, та вимагає вжиття відповідних заходів для її забезпечення.

Слід відзначити, що судова влада, зважаючи на сутність її функцій, є найменш небезпечною для демократичного суспільства та інших гілок державної влади, а також для природних прав людини, оскільки має найменше можливостей для їх порушення або негативного впливу на них. Законодавча влада встановлює правила, виконавча влада застосовує примус для їх виконання, а судова влада не має ні військової, ні фінансової сили, ні безпосередніх важелів впливу на інші гілки державної влади, тому вона є найбільш вразливою до посягань інших гілок державної влади [19].

Захист та зміцнення судової влади у відносинах з виконавчою та законодавчою владою мають здійснюватися шляхом вжиття заходів для забезпечення того, щоб члени виконавчої та законодавчої влади поважали судову гілку влади та утримувались від неналежної, необ'єктивної чи виключно політично вмотивованої публічної критики окремих суддів та забезпечували, щоб повсякденне адміністрування судів здійснювалося ефективно та обґрунтовано на основі правових норм і без надмірного втручання виконавчої влади чи законодавчої влади [20].

У Висновку Консультативної ради європейських суддів від 09 листопада 2018 року № 21 (2018) щодо запобігання корупції серед суддів зазначається, що корупція серед суддів є однією з основних загроз суспільству та функціонуванню демократичної держави. Ефективність запобігання корупції значною мірою залежить від політичної волі у відповідній країні та від забезпечення інституційних, інфраструктурних та інших організаційних гарантій для незалежної, прозорої та неупередженої судової влади. Однак боротьба з корупцією не повинна впливати на незалежність судової влади. Категорії державних службовців мають різні рівні відповідальності та повноваження, тому необхідно забезпечити різні правила декларування, а цим питанням може опікуватися спеціальний орган судової влади [21].

Так само, недопустимими є безпідставні, належним чином не обґрунтовані нападки окремих українських громадських організацій (які позиціонують себе як антикорупційні) щодо діяльності та судових рішень окремих суддів та судових установ [22]. Так само, позиція органів державної влади щодо спірних правовідносин повинна викладатися у відповідному судовому процесі, а не у ЗМІ чи соціальних мережах [23].

У свою чергу, обґрунтовані сумніви у добросесній поведінці суддів, що висвітлені у ЗМІ, обов'язково повинні бути перевірені компетентними органами з відповідною оцінкою та прийняттям необхідних рішень. У протилежному випадку особи та ЗМІ, які висвітлювали дані сумніви повинні понести відповідальність – моральну або юридичну.

Відтак, на нашу думку, в сучасних умовах в Україні цілком слушно запровадити механізм захисту судової влади від поширення недостовірної інформації про неї шляхом як юридичної відповідальності, так і поширення практики моральної відповідальності (самостійне спростування, надання можливості відповіді судовій владі, тощо) за необґрунтовані звинувачення в корупції як системи правосуддя як такої, так і окремих суддів.

Висновки. Таким чином, національна система правосуддя продовжує свій тернистий шлях розвитку та вдосконалення. Відповідність національної системи правосуддя міжнародним стандартам у цій сфері повинна проявлятися не лише у нормативній, але й у практичній площині. Поряд з цим, проблемні питання доступу до правосуддя та його незалежності в Україні з урахуванням вимог міжнародних стандартів є складовою частиною більш широкого спектру функціонування національної системи правосуддя. Удосконалення адміністративно-правового регулювання доступності та незалежності правосуддя вимагає не лише відповідних заходів у нормативній площині, але й у практичній діяльності українських судів.

Список використаних джерел:

1. Довіра до держави: як зберегти національну єдність заради перемоги. Результати соціологічного опитування, що проводилося Фондом «Демократичні ініціативи» імені Льва Кучеріва разом із соціологічною службою Центру Разумкова з 5 по 12 серпня 2022 року за грантової підтримки Університету Бремена та Міжнародного фонду «Відродження» URL: <https://dif.org.ua/article/dovira-do-derzhavi-yak-zberegti-natsionalnu-ednist-zaradi-peremogi> (дата звернення 08.10.2022)
2. Стратегія розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки. Указ Президента України від 11.06.2021 року № 231/2021 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/231/2021#Text> (дата звернення 08.10.2022)

3. Бринцев В.Д. Система організаційного забезпечення судової влади України : дис. докт. юрид. наук : Х., 2011. 520 с.
4. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення 09.10.2022).
5. Міжнародний пакт про громадянські й політичні права 1966 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення 09.10.2022).
6. Овчаренко О.М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації : монографія. Право. Х.: 2008. 304 с.
7. Рекомендація № R (81) 7 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо заходів, що полегшують доступ до правосуддя від 14 травня 1981 р. URL: <https://court.gov.ua/userfiles/08.pdf> (дата звернення 10.10.2022).
8. Козакевич О.М. Забезпечення доступу до правосуддя в транзитивних умовах : дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії. НУ «Одеська юридична академія». Одеса, 2021. 232 с.
9. Vakaianova N., Polianskyi Y., Svyda O. Information technology in the litigation due to the pandemic COVID-19. *Cuestiones Politicas*. 2020. № 38(67). P. 485–499.
10. Рекомендація Rec (2001) 3 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо надання громадянам судових та інших юридичних послуг з використанням новітніх технологій від 28 лютого 2001 р. URL: http://www.arbitr.gov.ua/files/pages/pd07072014_8.pdf (дата звернення 10.10.2022).
11. Garapon A., Lassègue J. Justice digitale. PUF. Paris. 2018. 292 p.
12. Висновок № 14 (2011) Консультативної ради європейських суддів щодо правосуддя та інформаційних технологій, прийнятий 7-9 листопада 2011 року URL: https://court.gov.ua/userfiles/R_14_2011_2011_11_9.pdf (дата звернення 10.10.2022).
13. Конституція України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення 09.10.2022).
14. Основні принципи незалежності судових органів (Схвалені резолюціями 40 / 32 та 40 / 146 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада та 13 грудня 1985 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_201 (дата звернення 09.10.2022).
15. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 року № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19> (дата звернення 09.10.2022).
16. Закон України «Про Державний бюджет України на 2022 рік» від 02.12.2021 року № 1928-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1928-20#Text> (дата звернення 09.10.2022).
17. Рішення Конституційного Суду України від 01.12.2004 року № 19-рп/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v019p710-04#Text> (дата звернення 09.10.2022).
18. Бюджет органів судової влади у 2022 році на 2,2 млрд грн збільшено. 09.12.2021. URL: <https://dsa.court.gov.ua/dsa/pres-centr/news/1226821/> (дата звернення 09.10.2022).
19. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України „Про запобігання корупції“, Кримінального кодексу України № 13-р/2020 від 27.10.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-20#Text> (дата звернення 09.10.2022).
20. План дій Ради Європи щодо посилення незалежності та неупередженості судової влади від 13 квітня 2016 року № CM(2016)36 final. URL: <https://rm.coe.int/1680666600> (дата звернення 09.10.2022).
21. Висновок Консультативної ради європейських суддів від 09 листопада 2018 року № 21 (2018) URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/opinio_21-UA_1.pdf (дата звернення 09.10.2022)
22. Щербан О. Верховний суд вперше скасував вирок ВАКС. Що не так з цим рішенням? 05.10.2021. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2021/10/5/7309324/> (дата звернення 09.10.2022)
23. Спеціалізована антикорупційна прокуратура. Коментар з приводу скасування вироку Верховним Судом. URL: <https://www.facebook.com/836354983134353/posts/3697706270332529/?d=n> (дата звернення 09.10.2022).